

ԱՂԷՔՍԱՆԻՐ II ԿԱՅՍԵՐ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ո լ ա լ ա ծ ք

Կ. Ե Ա Ղ Ո Ւ Բ Ե Ա Ն Յ Ի

(ՅՕԴԻԱՅ ԱՌԱՋԻՆ)

ԳՄՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Судъ скорый, правый и милостивый.
Արագ, արդար և ողորմած դատաստան:

I

Պատմութեան նպատակը, անհատական և հասարակական պահանջներ պատմութեան սկզբում. աշխատանքի բաժանման ծագումը կեն դարերում. նորա ընդհատումը և վերականգնումը նոր դարերում. պետական աշխատանքի բաժանումն Յնդլայում. անդլիական հիմնարկութիւնների ուսումնասիրութիւնը տասնեութեորդ դարում. Մօնտեքիեօի և նորա հետևողների մշակած սկզբունքները. վարչական գործերի բաժանումն Եւրոպայում. դատաստանի պաշտօնը և անհրաժեշտ պայմանները: Մօնտեքիեօի մեքերի տարածումը Ռուսաստանում:

Ազգերի յառաջադիմութիւնը նորանց կազմող անհատների և հասարակութիւնների պահանջների աստիճանաբար զարգացումն է: Պատմութեան պաշտօնը և նպատակն է—ինչպէս արդի գիտութիւնը բացատրում է—հետազօտել այդ անհատների և նորանցից կազմած բազմատեսակ և բազմաձև հասարակութիւնների (ընտանիքի, համայնքի, զանազան ընկերութիւնների, կրօնի և, վերջապէս, պե-

¹⁾ Այս լուծածի գլխաւոր նիւթ եղել է «Судебные уставы 20-го ноября 1864 г. съ изложениемъ разсуждений, на коихъ они основаны, изд. 2-ое Г'осуд. концел. С. П. Б. 1867 г.

տութեան—մարդկային հասարակութեան այդ ամենաբարդ կազմութեան) հոգեկան և ֆիզիքական պահանջների զարգացման օրէնքները:

Մարդկային պատմութեան սկզբում թէ՛ անհատական և թէ՛ հասարակական պահանջներն այնքան պարզ և տարրական են եղել, որ ամեն մի անհատ կամ հասարակութիւն, առանց ուրիշի օգնութեան կամ աջակցութեան, իւր սեպհական ոյժերով լիովին բաւարարութիւն էր տալիս իւր պահանջներին: Անհատը իւր ֆիզիքական գոյութիւնը—կեանքը պաշտպանելու համար և զինուոր էր, պաշտպանում էր իւր անձը ուրիշի յարձակման դէմ, և որսորդ էր, կերակուր էր որսում, որի համար ինքը որսորդական գործիքներ էր շինում, և խոհարար էր, ինքն իրեն կերակուր պատրաստում, և դերձակ էր, որսի մորթուց շոր կարում, տուն էր շինում, բնութեան վրատանդաւոր ոյժերից պատսպարւելու համար: Անգամ իւր մոտաւոր պահանջը, որը պատմութեան սկզբում միայն կրօնի մէջ էր ամփոփւած, ինքը անհատն էր լրացնում, ինքն էր կատարում իւր կրօնական արարողութիւնները:

Նոյն ձևով գործում էր հասարակութիւնը. հոգեւորական դաս էր նա, երբ ժողովրդի կողմից կրօնական արարողութիւններ էր կատարում հրապարակում—զոհ մատուցանում աստուածներին, կառավարչական մարմին էր վարչական գործերում, օրէնսդիր էր, երբ հին սովորութիւններն էր բացատրում կամ այդ սովորութիւններին ոյժ և անխախտութիւն տալու համար զրի էր անցնում նորանց և օրէնսդրութեան և դրական օրէնքների առաջին տարրերը դրոշմում:

Բայց մարդկային անհատին, ինչպէս և հասարակութեան յատուկ է զարգանալը, յառաջ դնալը: Անհատական և հասարակական պահանջներն օրըստօրէ զարգանում են և այնքան բարդում, որ մի անհատի, կամ մի հասարակութեան համար շատ դժւարանում, նոյն իսկ անկարելի է դառնում միակ իւր սեպհական ոյժերով իւր պահանջներին բաւարարութիւն տալը: Անհատի համար այժմս դժւար է իւր կեանքի պաշտպանութիւնը. յարձակողները շատ են, ճարպիկ են, իրեն էլ հարկաւոր է նոյն ճարպիկութեան ընտելանալ, սովորել ինքն ապաշտպանութեան արհեստը: Դժւար է դատաւոր լինել, վէճերը շատացել են և բարդել, նորանց վճռելու

Համար փորձ և սովորութիւնների և օրէնքների գիտութիւն է հարկաւոր. դժւար է զինւորական վարչութիւն կազմել, պէտք է ռազմագիտութեան տեղեակ լինել: Մի խօսքով ամեն բան, ամեն պաշտօն հետզհետէ բարդւում է և մի անհատի, կամ մի հասարակութեան համար այդ բոլորը միասին գործելը անկարելի է դառնում:

Անհատի և հասարակութեան իմացողութիւնը (intellect), որը նոյնպէս պահանջների հետ զուգահեռաբար զարգանում է, փորձով համոզւում է, որ շատ բան միասին անելով ոչ մէկը այնքան լաւ է դուրս գալիս և այնքան շատ քանակութեամբ, որ պահանջների բաւարարութիւն և աւելի էլ զարգանալու միջոց տալ: Փորձը, մարդկային գիտութեան այդ ամենաճիշդ աղբիւրը, ապացուցանում է, որ եթէ անհատը կամ հասարակութիւնը մի, կամ շատ շատ երկու գործ է կատարում, և համեմատաբար աւելի շատ է անում և արածը աւելի լաւ, աւելի կատարեալ է դուրս գալիս:

Այդ փորձի ազդեցութեան տակ մարդիկ և հասարակութիւնները սկսում են իրենց աշխատանքը—պահանջները լրացնելու միջոցը—բաժանել: Մի գործ ստանձնում են մէկին, միւսը մի ուրիշին: Այդ հանգամանքից ամեն մէկն այնպիսի վարժութիւն և հմտութիւն է ձեռք բերում, որ կեանքի համար աւելի շատ և աւելի կատարեալ մթերք է պատրաստում: Նախնական մի հասարակութիւն բաժանւում և ստորաբաժանւում է բազմաթիւ հասարակութիւնների ¹⁾, որոնցից ամեն մէկը մի առանձին պաշտօն է վարում. մէկը ժողովրդի զինւորական հոգսերը քաշում, միւսը վարչական, երրորդը դատաստանական, չորրորդը կրօնական և այլն: Այդ պատճառաւ յառաջադիմութիւնը աւելի արագ է ընթանում:

Աշխատանքի այդպիսի բաժանման սկիզբը դնում են հին պատմական ազգերը իրանց տնտեսական և մասամբ պետական կեանքում: Վերջին հանգամանքը՝ այսինքն պետական աշխատութեան բաժանումը նոր էր սկսել, բայց նա ընդհատւում է չորրորդ դարից, երբ քաղաքակիրթ աշխարհի վերայ թափւում են գերմանական,

¹⁾ «Հասարակութիւն» մենք անուանում ենք այն կազմութիւնը, որը լատիներէն կոչւում է socius և որից կազմւել է sociologia բառը:

սլաոնական, մոնղոլական և այլն բարբարոս և վարենի ցեղերը և մի առժամանակ ընդհատում են քաղաքակրթութիւնը, թէպէտ նորան հարստացնում են և նոր տարրերով:

Չորրորդ դարից մինչև տասնևհինգերորդ դարը, վերոյիշեալ բարբարոս ազգերը նոյնպէս յառաջադիմում են քաղաքակրթութեան ասպարիզում: Նոքա հասնում են այն աստիճանի զարգացման, որ նորից առաջ է գալիս աշխատանքի բաժանման պահանջը, որը մարդկութեան զարգացման մի որոշ աստիճանի անհրաժեշտ պայմանն է:

Պատմութեան նոր տարրերը, Վերդենի դաշնադրութիւնից (943 թ.) յետոյ կազմած ազգայնական պետութիւնները, որոնք հին պատմութեան անծանօթ էին, նւիրելով իրանց ահագին պետական ոյժերը ազգայնական յառաջադիմութեան, աւելի ևս նպաստում են անհատական և հասարակական պահանջների զարգացման, ուրեմն աւելի լայն ասպարէզ բաց անում աշխատանքի բաժանման:

Աշխատանքի բաժանման օրէնքին ենթարկում են այժմս ո՛չ միայն ազգերի տնտեսական կեանքը, այլ և հասարակական և մանաւանդ պետական կեանքը, որ հին դարերում գրեթէ չը կար: Սորանում է նոր պետութիւնների առաւելութիւնը. աշխատանքի բաժանման օրէնքը անցնում է պետական գործերին: Վերջիններն ևս զանազան ճիւղերի, զանազան կատեգորիաների են բաժանուում: Ի՞նչ հետևանք է ծագում այդ հանգամանքից, մենք վերջը կը տեսնենք:

Պետական գործերի բաժանումն ամենից առաջ կատարում է Անգլիայում՝ շնորհիւ պատմական բարեպատեհ հանգամանքների, որոնց բացատրելը մեր նպատակից դուրս է ¹⁾: Այդ հանգամանքների ազդեցութեան տակ օրըստօրէ պետական օրէնսդրական, վարչական և դատաստանական գործունէութիւնները բաժանուում են միմեանցից. իսկ վերջին հանգամանքից առաջ է գալիս օրինականութիւն (loyauté, правовѣрность) և հասարակական ազատութիւն. մինչդեռ միւս երկրներում այդ բոլորը մի հիմնարկութեան, վարչութեան ձեռքումն էր կենտրոնացած և դորանից առաջ էր գալիս օրի-

¹⁾ Այդ հարցը մանրամասնօրէն բացատրել է Մակուէլիւր «Անգլիական պատմութիւնում»:

նականութեան և հասարակական ազատութեան բացակայութիւնը:

Այդ պատճառաւ տասն և ութերորդ դարում Անգլիան գրաւում է իւր վերայ եւրոպական հասարակութեան ուշադրութիւնը: Եւրոպական ուսումնականներն և քաղաքական գործիչները սկսում են մանրամասնօրէն հետազօտել Անգլիայի հասարակական և պետական հիմնարկութիւնները: Ուսումնականներից մէկը, Ֆրանսիական յայտնի փիլիսոփայ Մօնտեսքիեօ (Montesquieu) հիմնաւորապէս ուսումնասիրում է անգլիական հիմնարկութիւնները և իւր ուսումնասիրածը հաղորդում է Եւրոպային: Վերջինի հասարակական հիմնարկութիւնները, ինչպէս նկատեցինք, շատ յետ էին մնացել. Եւրոպան տուժում էր այդ ժամանակ շոտիկանական անուանւած պետական բեժիմի (կարգ ու կանոնի) տակ. իսկ այդ բեժիմը, ինչպէս յայտնի է, բացասում էր օրինականութեան որ և է տարր:

Մօնտեսքիեօի հաղորդած մտքերը մի նոր յայտնութիւն, մինոր Ամերիկայի գիւտ էր եւրոպական հասարակական մտքի համար: Ամենքը հետեւում էին Մօնտեսքիեօի օրինակին, լուսաբանում նորա յարուցած հարցերը, վերաստուգում նորանց նորանոր հետազօտութիւնների և փաստերի համաձայն: Այդ բոլոր գրականական և մշտաւոր աշխատութիւնից մշակեցին հետեւեալ մտքերը, որոնք մեր օրերում ամեն մի բարեկիրթ պետութեան սեպհականութիւն են դարձել ¹⁾:

1) Ամեն մի պետութեան անհրաժեշտ տարրը նորա ծայր. իշխանութիւնն է (Souveraineté, верховная власть). «պետութիւնը միայն այն ժամանակից կազմւած է համարւում, երբ կազմւած է նորա գերիշխանութիւնը. մինչև այդ ժամանակ պետութիւնը գոյութիւն չ'ունի ²⁾»: Այդ ծայր. իշխանութիւնը կարող է մի անձի ձեռքում լինել, ինչպէս է միապետութիւնը, երբ միապետի կամքը ոչ մի բանով սահմանափակւած չէ: Կարող է այդ ծայր. իշխանութիւնը միապետի և ժողովրդի ներկայացուցիչների ձեռքում միասին լինել, ինչպէս է սահմանադրական միապետութիւնը, վերջապէս

¹⁾ Montesquieu, Esprit des lois.

²⁾ Zweck im Rechts—Իւերինգ. ուս. Թարգ. Լրես 232.

Ծայր. իշխանութիւնը կարող է միմիայն ժողովրդի ներկայացուցիչների ձեռքում լինել (հանրապետութիւն): Բայց ամեն մի պետութեան անհրաժեշտ տարրը ծայրագոյն իշխանութիւնն է, որին ստորադրւած են միւս բոլոր իշխանութիւնները: Վերջինները ենթարկւում են օրէնքների իշխանութեան, իսկ առաջինը օրէնքից բարձր է (Principes legibus solutus est):

2) Այդ ծայր. իշխանութիւնը գործում է ստորագրեալ հիմնարկութիւնների միջոցով. առանց վերջինների առաջինը անկարող է օրէնքով վարել պետական գործերը: Սրինական պետութեան, այսինքն այնպիսի պետութեան, որը իւր գործավարութիւնը օրէնքներով է որոշում և օրէնքների վերայ հիմնում, անհրաժեշտ պայմաններն են այն ստորագրեալ հիմնարկութիւնները, որոնք իրենց իրաւասութիւնը ստանում են ծայրագոյն իշխանութիւնից:

3) Մայր. իշխանութիւնը չէ կարող կենտրոնացնել պետական գործերը մի ստորագրեալ հիմնարկութեան մէջ. աշխատանքի բաժանման հիման վերայ ստորագրեալ բոլոր հիմնարկութիւնները երեք դիւաւոր ճիւղերի պէտքէ բաժանել: Առաջին՝ պէտք է կազմել օրէնսդրական հիմնարկութիւն—օրէնքներ մշակելու համար: Երկրորդ՝ պէտք է կազմել վարչութիւն (administration), որ իրագործում է օրէնքների պահանջը, պաշտպանում պետութեան անկախութիւնը և բարօրութիւնը: Երրորդ՝ պէտք է դատաստան կազմել օրէնքների ոյժը և անհատական և հասարակական ազատութիւնը պաշտպանելու և օրինազանցներին պատժի ենթարկելու համար: Պետութեան այդ վերջին գործունէութեան հարցին նւիրւած է մեր այս յօդւածը:

Ուրեմն, դատաստանական հիմնարկութիւնների պաշտօնը և կոչումն է՝ մարդկային հասարակութեան օրէնքների ոյժը պաշտպանելով՝ պետութեան մէջ անհատական և հասարակական ազատութիւն սահմանել: Միայն օրինապահութիւնը, ինչպէս արդէն Յիցերոնը նկատել էր, կարող է անհատական և հասարակական ազատութիւն պահպանել, իսկ առանց կանոնաւոր դատաստանի՝ չը կայ օրինապահութիւն:

4) Ամեն մի դատարան ունի երկու անհրաժեշտ պայմաններ՝ ինքնուրոյնութիւն և դատական գործերը վարելու համար որոշ

կազմակերպութիւն. ա. դատաստանները պիտի լինին լիովին անկախ, ինքնուրոյն և պետական միւս ասորադրեալ հիմնարկութիւններէն բաժանուած: Ոչ ոք և ոչ մի ոյժ չը պիտի միջամտէ կամ ճնշում գործ դնէ դատաստանների վերայ. միմիայն օրէնքների ոյժի վերայ պիտի լինի դատարանների գործաւարութիւնը: Բ. Դատաստանը որոշ կազմակերպութիւն պիտի ունենայ, որ զանազան գործերի վճիռ տալու ընդունակ լինի:¹⁾

Ահա այն հիմնական մտքերը, որոնք օրըստօրէ տարածւեցան Եւրոպայում: Դորանց ազդեցութեան տակ վերանորոգւեցան եւրոպական պետութիւնները և նորանց դատաստանները: Դորանց ազդեցութեան տակ փոքր առ փոքր մշակւեց օրինական պետութեան (Rechtsstaat) հիմնական սկզբունքը, թէ վարչութեան ամեն մի քայլը օրէնքների հիման վերայ պիտի լինի, թէ պետութիւնը օրինական կարող է համարւել այն ժամանակ միայն, երբ նա ունի կանոնաւոր դատաստան:

Նոյն մտքերը սկսեցին տարածւել և Ռուսաստանի պետական և հասարակական շրջաններում, մեծ մասամբ շնորհիւ Կատարինէ II Կայսրուհու, որը իւր զաւակալութեան առաջին տարիներում աշխատում էր իւր միապետութեան մէջ ևս մարմնացնել Մօստեսքիեօի մտքերը: Սակայն Կայսրուհու ձգտումն ապարդիւն մնաց. ռուսաց հասարակութիւնն այնքան անպատրաստ էր, այնքան յետ էր մնացել, որ մի ամբողջ դար հարկաւոր եղաւ նորան աւելի լաւ դատաստանի պահանջ զգալու համար: Միայն Աղէքսանդր II Կայսրը հաստատ հիմք դրեց այդ նոր մտքերը Ռուսաստանում մարմնացնելու:

¹⁾ Այդ կազմակերպութեան հետ կը ծանօթանանք իւր տեղում:

II

Կատարին՝ II-ի ձգտումներն և դատաստանական վերանորոգման փորձը: Աղէք-
սանդը I-ը. նախարարութիւններէ Հիմնարկութիւնը և նորանց ազդեցութիւնը նա-
հանգական և դաւառական՝ վարչութիւններէ վերայ. Բիւրօկրատիայի ազդեցու-
թիւնը. Հին դատաստանի գլխաւոր կէտերը. սկզբնական քննութիւն. դաւառական
դատաստանի վճիւրը և նորա վերաքննութիւնը նահանգական դատարանում: Սենտ-
աբը, պետական խորհուրդը և կայսրը երբևէ դատաստանական աստիճաններ.
Հին դատաստանի պահպանութիւնները և նիկողայոս կայսրը բարենորոգութեան փորձը:

Ասացինք, որ Եւրոպայի նոր մտքերը սկսեցին տարածուել Ռու-
սաստանում Կատարին՝ II-ի ժամանակից. նորանից էլ սկսեց մեր
տեսութիւնը:

Կատարին՝ II-ի գահակալութիւնը (1762—1796) ռուսաց
պատմութեան մէջ լաւ գահակալութիւններից մէկն է համարում,
մանաւանդ առաջին կէսը: Կայսրուհին, ի բնէ օժտւած հարուստ ըն-
դունակութիւններով, ենթարկւած 18-րդ դարի քննական և փիլիսո-
փայական գրականութեան, մանաւանդ Մօնտէսքիեօի մտքերին, գա-
հը բազմելուց անմիջապէս յետոյ, ցանկացաւ բարենորոգել իւր միա-
պետութիւնը և մանաւորապէս նորա դատաստանական հիմնարկու-
թիւնները: Վերջին մտադրութեան համար նա 1767 թւին մի
ժողով կազմեց ամեն մի նահանգի ազնւականների, միջին դասակար-
գերի և զիւղացիների ներկայացուցիչներից: Այդ ժողովը պիտի վե-
րանորոգէր դատաստանական հիմնարկութիւններն և նոր դատաստա-
նագիրք մշակէր: Ժողովի գործունէութիւնը ղեկավարելու համար
Կայսրուհին մի գիրք գրեց «Հրահանգ» (Наказъ) անունով, որում
նա յորդորում էր ժողովին օգուտ քաղել եւրոպական փիլիսոփաների,
մանաւանդ Մօնտէսքիեօի «Օրէնքների ոգի» հեղինակութիւնից.
ինքը Կայսրուհին «Հրահանգի» գրեթէ բոլոր հիմնական մտքերը
այդ գրքից էր քաղել:

Այդ ժողովի գործունէութիւնն ամենալաւ ապացոյց է, թէ որքան
այն ժամանակաւ հասարակութիւնը անպատրաստ էր Եւրոպայի նոր
մտքերը իւրացնելու: Բարենորոգութեան համար հաւաքւած ժողո-
վի ամենամեծ, գրեթէ միակ ձգտումն էր՝ դասակարգական (сосло-
внн) առանձնաշնորհումներ ձեռք բերել: Այդպէս էլ եղաւ: Փոխանակ
դատաստանական հիմնարկութիւնները վերանորոգելու, նորանք ա-

ռանձնաշնորհումների հրովարտականքը ձեռքերին՝ ցրեցան իրանց երկիրները:

Բայց մի անգամ սերմ դցած մտքերը չ'անհետացան. նորանց աւելի զօրեղ սլաշուպան հանդիսացաւ Աղէքսանդր I Կայսրը: Առհասարակ յետագայ կայսրերը մեծ համակրութիւնով կրկնում են շէրահանգի մտքերն և զաղափարներն և աշխատում են պատւաստել նորանց ռուսաց կեանքին:

Նոյն մտքերի ազդեցութեան տակ՝ Աղէքսանդր I-ը մտածում է վերանորոգել բոլոր պետութիւնը. իբրև այդ վերանորոգութեան առաջին քայլ, 1802 թւին սահմանում է նախարարութիւններ, «պետական գործերը, ինչպէս ասւած է հրովարտական, զանազան ճիւղերի բաժանելու համար, համաձայն գործերի տեսակին»: Այս խօսքերը արտայայտում են պետական աշխատութեան բաժանման համաշխարհային օրէնքները: Կայսեր նպատակն էր վերջ դնել վարչութեան քառասական դրութեան և պետական գործերն որ և է սխտեմի վերածել: Աշխատանքի բաժանումը սկսում է վերելից. սակայն զաւառներն և նահանգներն նոյն խառնիճաղանձ դրութեան մէջ են մնում: Միայն փոքր առ փոքր՝ նախարարութիւնների ազդեցութեան կամ ճնշման տակ՝ նոյն բաժանմունքը սկսում է և զաւառական գործերում, թէպէտ շատ դանդաղ կերպով: Նապօլէօնեան պատերազմները թոյլ չեն տալիս Աղէքսանդր I-ին սկսած վերանորոգութիւնը շարունակելու: Միևնոյն ժամանակ յառաջադէմ և լուսաւորւած խորհրդատուներին փոխարինում է պատմաբան Կարամզինի յետադէմ կուսակցութիւնը, որին յաջողւում է համոզել կայսեր, թէ նորա մտադրած բարենորոգութիւնները հակառակ, նոյն իսկ քնասակար են ռուսաց ոգուն և պատմութեան: Դորանից յետոյ գրեթէ ընդհատւում է վերանորոգութիւնների ձգտումը ռուսաց պետական կեանքում մինչև Աղէքսանդր II կայսեր ժամանակ:

Աղէքսանդր I-ի կիսատ բարենորոգութիւնը մի հետք է թողնում, որը խոր ազդեցութիւն է անում պետական բոլոր հիմնարկութիւնների վերայ: Նախարարութիւնները, կենտրոնացնելով իրենց ձեռքում գրեթէ պետական բոլոր գործերը, ներմուծում են բիւրօկրատիական սխտեմ բոլոր հիմնարկութիւնների մէջ: Յետագայ զահակա-

լուծիւնը աւելի ամրացնում է նոյն սխտեմը և այդ բոլոր տարրերից կազմւում են այն բոլոր «Հին» կարգ ու կանոնները, որոնց վերանորոգելու առաջին հիմնաքարը դնում է Աղէքսանդր II կայսրը:

Նոյն բիւրօկրատիական ձևից զերծ չը մնացին և դատաստանական հիմնարկութիւնները, որոնց ոգուն բոլորովին խորթ է վարչութեան այդ ձևը: Այդ ժամանակում հետեւեալ դատաստանական կարգ ու կանոններն ենք գտնում ամբողջ Ռուսաստանում:

Ներքեւում ամենաստորին աստիճանը կազմում է գաւառական դատարանը. դատաւորի պաշտօնը մեծ մասամբ տալիս էին պատերազմներում վիրաւորւած և զինւորական ծառայութեան համար այլ ևս անպէտք սպաներին (օֆիցերներ), որ դորանք մի կերպ իրենց ապրուստը հայթհայթեն: Սակայն նորանք ստանում էին տարեկան 112 ռ. ոռճիկ: Պարզ է, որ դատաստանը պէտք է եկամուտի մի աղբիւր դարձնէին. այդ պատճառաւ դատարաններում վերին աստիճանի տարածւած էր կաշառակերութիւնը, որի դէմ շատ անգամ մաքառում էր Նիկողայոս I-ի բարկութիւնը, սակայն մեծ մասամբ անօգուտ:

Սկզբնական քննութիւնը, որը դատաստանի համար ահազին նշանակութիւն ունի, իսկ այն ժամանակ ևս աւելի ազդում էր վճռի վերայ, ամբողջապէս ոստիկանութեան ձեռքին էր, որի քննութեան սովորական ձևը հետեւեալն էր: Նախ և առաջ բանտը զգել այն բոլոր անձանց, որոնք նորան կասկածաւոր են թւում, կամ որոնցից որ և է ակնկալութիւն ունի: Յետոյ սկսւում է քննութիւնը: Ամեն տեսակ ճնշում, ծեծ (ՅԵՅՅԵԿԻԱ) գործ էր դրւում, որ «ծիշդ» վկայութիւն տան. շատ անգամ ամբողջ գիւղեր ենթարկւել են այդպիսի ծեծի:

Այդ ձևով հաւաքւած տեղեկութիւնները ոստիկանութիւնը արձանագրելով՝ գործը ուղարկում էր դատարան:

Գաւառական դատարանը կարող էր լրացուցիչ քննութիւն պահանջել, որը կրկին ոստիկանութեան ձեռքով էր կատարւում. ուստի ոչինչ ազդեցութիւն չէր կարող ունենալ, որ վճիռը աւելի արդար լինի: Դորանից յետոյ դատարանը առանց մեղադրեալի ներկայութեան, միմիայն զբաւոր տեղեկութիւնների հիման վերայ, վճռում էր գործը, եթէ թեթեւ քրէական յանցանք էր. եթէ յանցանքը ծանր էր, այն ժամանակ գործը ուղարկւում էր նահանգական դատարան իւր

կարծիքով հանդերձ: Գաւառական դատարանի վճիռը իսկապէս կայացնում էր քարտուղարը, որը միայն օրէնքների տեղեկութիւն ունէր, ուստի և գործի տէրն ու իշխանը լինելով, որ կողմը կամենար, այն կողմն էլ շուռ կը տար նրան:

Նահանգական դատարանը նոյնպէս իրաւունք ունէր լրացուցիչ անօգուտ տեղեկութիւններ պահանջել (կրկին նոյն ոստիկանութեան ձեռքով): Դորանից յետոյ նա վերջնական վճիռ է կայացնում: Սակայն՝ եթէ վճիռը միաձայնութիւնով չը կայացաւ, կամ նորան նահանգապետը չը հաստատեց, գործը ընկնում է Սենատը, ուր նոյն ձեւը, նոյն կարգ ու կանոնը և նոյն հետեւանքը կարող է լինել: Սենատից էլ յետոյ գործը ընկնում է պետական խորհուրդը և մինչև անգամ ամեն մի գործ կարող է մինչև կայսեր հասնել: Երբեմն տասնեակ տարիներ գործը քաշում էր, իսկ մեղադրեալը բանտում փտում: Պատահել են դէպքեր, որ մեղադրեալը արդէն վաղուց մեռած է եղել, բայց գործը իրեն կարգով շարունակւել է:

Ահա այն հին դատաստանական կարգ ու կանոնը, որն ամեն բան էր, բացի դատաստան լինելուց: Դժար է թւել նորա պակասութիւնները, քանի որ իբրև դատաստան՝ գրեթէ ոչ մի արժանաւորութիւն չունէր:

1) Այդ դատաստանը կարծես ժողովրդի համար չէր, սկզբից մինչև վերջը ծածկւած գաղտնիութեան քօղով, թէ՛ մեղադրեալի և թէ՛ հասարակութեան համար. առաջինը չը գիտէր և չէր էլ կարող գիտենալ, թէ ինչպէս են քննում և վճռում նորա գործը, շատ անգամ նորա կեանքի և մահւան հարցը, իսկ վերջինը—հասարակութիւնը, անկարող լինելով ստուգել, թէ ինչ ձեւով մարդու և հասարակութեան իրաւունքները պաշտպանում են դատաստանում, չէր կարող նորան հաւատ ընծայել. այդպիսի դատաստանից կամ խուսափում էր ժողովուրդը, կամ վերին աստիճանի անտարբեր մնում:

2) Բայց այդ դատարանների ամենամեծ պակասութիւնը այն էր, որ նոքա ոչ մի ապահովութիւն չէին տալիս անձնաւորութեան, որ անմեղը կարողանար իւր անմեղութիւնը հաստատել. մենք վերջը կը տեսնենք, որ մարդու անձնական և հասարակական իրաւունքները պաշտպանելը մի դատաստանի առաջին և

ամենազգլխաւոր պարտաւորութիւնն է. եթէ դատաստանը այդ ապահովութիւնը տալու անընդունակ է, նա դատաստան չէ:

3) Այդ դատաստանը ներկայացնում է, ասում է մի հեղինակ,¹⁾ մի մեռեալ, անկենդան կանցեյլարիական մեքենայ, որը չը գիտէ յարմարել անհատական մեղաւորութեան և որոշել նրան միւս տարրերից. ամեն մի յանցանք միեւնոյն չափով էր չափւում:

Այդ տեսակ դատաստանը, որը խառնւած էր միւս վարչական մարմինների հետ, որն ամփոփում էր ամեն տեսակ սկզբունքներ, հին թէ նոր, երբեմն միմեանց հակասող, որն անկախութեան և ինքնուրոյնութեան հետքն անգամ չէր ներկայացնում, այդպիսի դատաստանը ինքն իւր առաջին դատապարտողը պիտի լինէր:

Նիկողայոս կայսրը, որի տաք բնաւորութեան և ոգուն հակառակ էր ամեն մի ծուռ բան, մանաւանդ դատաստանական զեղծմունք, շատ անգամ նկատում էր այդ բոլորը, բարկանում էր, ինչպէս ասում է Ակսակովը «ցարին յատուկ բարկութեամբ», բայց անկարող էր ոչնչանցել այն անարդարութիւնը (неправда), որը տիրապետում էր դատաստանների մէջ: Ամբողջ դատաստանական սիստեմը վարակւած էր այդ անարդարութիւնով. հարկաւոր էր բոլորովին վերանորոգել նորան. Բայց այդպիսի արմատական վերանորոգութեան տրամադիր չէր Նիկողայոս I-ը: Այդ վերանորոգութիւնը կատարեց ի Տէր հանգուցեալ Աղէքսանդր II կայսրը, որի բարենորոգութիւնը դարազրուի է կազմում ուսաց նոր դատաստանական պատմութեան:

1) Фойницкий—Курсъ Угол. Суд.

III.

Արմատական բարենորոգութիւնների պահանջը Ռուսաստանում ճորտութիւնը և նորանից ծագած չարեքները, ճորտերի ազատութիւնը, Բարձրագոյն Հրամանը պետական խորհրդին, վերջինի մշակած զբողհանուր կանոնները, դատաստանական մասնախմբերի գործունէութիւնը, նորանց մշակած կանոնադրքերի վաւերացումը, 1864 թ. նոյեմբերի 20-ի հրովարտակը, նոր դատաստանի սկզբունքները, անհատի իրաւունքների պաշտպանումը, Բաղաքացու իրաւունքները Յունաստանում և Հռովմում, ճորտութիւն, քրեատոնական եկեղեցու գլխաւոր սկզբունքն անհատի մասին, անհատական հաւասարութեան իրաւական պաշտպանումը Անգլիայում, habeas corpus act. նոյն իրաւունքները պաշտպանումն այժմեան Եւրոպական տէրութիւններում, Աղէքսանդր II կայսեր հրովարտակը (1864 թ. 20-ին նոյեմբերը) մտքերը նոր դատաստանի մասին:

Վերեւ նկատեցինք, որ տասն և ութերորդ դարի լուսաւոր գաղափարները շարունակում էին աճել և տարածւիլ հասարակութեան մէջ և այն ժամանակ, երբ կարծես ամեն բան դէմ էր նորանց, ամեն բան սարգած էր նորանց տարածման առաջն առնելու համար: Մարդկային գաղափարները, երբ նորանք ժամանակի ծնունդ և հասարակական կեանքի պահանջ են, անհետանալ չեն կարող, չը նայած ոչ մի խռչնդոտի: Դատաստանական բարենորոգութիւնը Ռուսաստանում այն աստիճան ժամանակի պահանջ էր, որ անգամ նիկողայոս կայսրը, ինչպէս նկատեցինք, մի քանի փորձեր արաւ դատաստանական հիմնարկութիւնների ամենալատ, փտած մասերը նորոգելու: Բայց այդ փոփոխութիւնների ամեն մի փորձը մի բան էր վկայում հասարակութեան և վարչական շրջաններին, թէ մասնաւոր փոփոխութիւնները միայն վատթարացնում են դատարանի դրութիւնը. հարկաւոր է հիմնական բարենորոգութիւնների, և ոչ միայն դատաստանական, այլ և պետական: Դատաստանի պաշտօնը—հաւասար պաշտպանութիւն տալ անհատական և հասարակական իրաւունքներին—անիրաւործելի էր մի երկրում, ուր կար ճորտութիւն, ուր տասնեակ միլիոն մարդիկ զրկւած էին մարդկային իրաւունքներից և նորանց անձի և ստացւածքի վերայ ամեն օր ամեն տեսակ բռնութիւն և անիրաւութիւն էր կատարւում: Հարկաւոր էր առաջ այդ հիմքը մաքրել, նախապատրաստել այն պարագաները, որոնք միայն կարող են ապահովացնել արդար դատաստանի գործունէութիւնը: Առաջ հարկաւոր է

մարդոց տալ մարդկային իրաւունքներ և յետոյ մտածել այդ իրաւունքների պաշտպանութեան վերայ:

Ահա գալիս է 1861 թւի փետրւարի 19-ի մեծ բարենորոգութիւնը. բարեյիշատակ Աղէքսանդր II կայսեր կամքով ձորտերը, մօտերեք հարիւր տարի մարդկային իրաւունքներից զրկած, այժմ ազատութիւն են ստանում¹⁾, վերահաստատում են նորանց մարդավայել ապրելու պայմանները: Դորանից յետոյ հին դատաստանը, որը մարդկային ստրկութեան վերայ էր ձևած, ինքն ըստ ինքեան մի տարածամութիւն (anachronisme) է դառնում:

Փետրւարի 19-ի բարենորոգութիւնից անմիջապէս յետոյ, Աղէքսանդր II Ազատիչ կայսրը իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում է դատաստանական հիմնարկութիւնների վերանորոգման գործին: Նոյն տարւայ հոկտեմբերի 23-ին բարձրագոյն հրաման է դուրս գալիս պետական խորհրդին, 1) մշակելու դատաստանական վերանորոգութեան նոր սկզբունքներ և 2) համաձայն այդ սկզբունքների մանրամասն օրէնքներ նախագծել: Առաջին պաշտօնը ստանձնում է պետական խորհրդին, որը այդ ծանր պարտականութիւնը մեծ յաջողութիւնով աւարտում է 1862 թւի սեպտ. 29-ին. նորա մշակած «ընդհանուր կանոնները» անմիջապէս կայսրից հաստատւում են. մնում է երկրորդ և աւելի ծանր աշխատութիւնը—այդ սկզբունքները մանրամասն կանոնների վերածելը: Դորա համար մի մասնաժողով է կազմւում, որը երեք մասնախմբերի է բաժանւում. առաջինը մշակում է դատարանական կազմակերպութեան օրէնքները (учреждение судебных установлений). երկրորդը մշակում է քրէական գործերի դատաստանագիրքը (уставъ уголовного судопроизводства) և երրորդը՝ քաղաքացիական գործերի դատաստանագիրքը (уставъ гражданского судопроизводства): Դորանից յետոյ մի փոքր պատժագիրք է կազմւում հաշտարար դատարաններում գործադրելու համար (уставъ о вознагразанихъ, налагаемыхъ мировыми судьями): Այդ բոլոր օրինագծերը հետզհետէ ներկայացւում են պետական խորհրդին, որը քննում է նորանց մինչև 1864 թւի նոյեմբեր ամիսը: Նոյն ամիս

¹⁾ ձորտերի ազատութեան հարցին առանձին տեսութիւն կը նւիրենք:

20-ին, Աղէքսանդր II-ը, վաւերացնելով այդ չորս օրինագծերը, օրէնքի ոյժ է տալիս նրանց, որով ռուս Հասարակութեան պարգևում է արդար, ողորմած և ամենքի համար հաւասար դատաստան:

Ապրիլի 4-ի 1884 թ. Բարձրագոյն հրամանաւ նորից հրատարակւած վերոյիշեալ դատաստանագրքերին յատկացում է հիմնադրի անունը և հրամայում է կոչել «ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ II ԿԱՅՍԵՐ դատաստանագրքերը»—(Судебные уставы ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА II): «Այդ դատաստանագրքերը ձգտում են, առած է 64 թւի հրովարտական, սահմանել Ռուսաստանում արագ, կանոնաւոր, ողորմած և ՄԵՐ բոլոր հպատակների համար հաւասար դատաստան, բարձրացնել դատարանների նշանակութիւնը, ստանձնելով նորանց հարկաւոր ինքնուրոյնութիւն և առհասարակ ամրացնել ՄԵՐ ժողովրդի մէջ յարգանք դէպի օրէնքը, օրինապահութիւնը, առանց որի անկարելի է հասարակական բարօրութիւն. միայն այդ ղեկավար պիտի լինի ամեն մէկի, մեծի թէ փոքրի գործունէութեան¹⁾:

Մեզ այժմն հարկաւոր է բացատրել, ի՞նչ նոր մտքեր և նոր սկզբունքներ են ներմուծում Աղէքսանդր II Կայսեր դատաստանագրքերը ռուսաց կեանքի մէջ, որոնք են ն ո Ր դատաստանների զլխաւոր առաւելութիւնները:

Դժւար է թւել նոր դատաստանների բոլոր առաւելութիւնները, այն նոր սկզբունքներն և զաղափարները, որոնք այդ ժամանակից տարածւեցան ռուսաց հասարակութեան մէջ և օրըստօրէ ժողովրդականանում են: Այն առաւելութիւնները, որոնք վերաբերում են դատաստանների կազմակերպութեան, նորանց մասին կը խօսենք իւր տեղին:

Բայց մի յատկութիւն, որը նոր դատաստանների ներքին կողմին է վերաբերում, նորանց սիրտն ու հոգին, նորանց *raison d'être*-ն կազմում, այդ անհատի, անձնաւորութեան իրաւունքների պաշտպանութիւնն է. դատաստանը, պաշտպանելով մարդու օրինական (օրէնքներով ստանձնած) իրաւունքները, միեւնոյն ժամանակ պաշտպանում է մարդու ամենաթանկագին յատկութիւնը, նորա ազատութիւնը:

1) Բարձրագոյն հրովարտակ 1864 թ. Նոյեմբերի 20-ին՝ Յարսկօե Սեւոլում տրւած:

Նոր քաղաքակրթութիւնը ամեն մի անհատի անխոր ապրիս է հաւասար իրաւունքներ¹⁾, առանց դասակարգի և ծագման խտրութեան: «Ամեն մի անձնաւորութեան ոլորտը (չորս կողմը, շուրջը), ասում է Եյբրինգը, պատած է մի շարք իրաւունքներով, որոնք հետեւում են նորան ամեն տեղ և նորա անձից անբաժանելի են: Այս յատկութիւնը նոր քաղաքակրթութեան սեպհականութիւնն է և բոլորովին անձանօթ էր հին աշխարհին:

Արդէն Յոյները և մանաւանդ Հռովմայեցիք բարձր գնահատում էին այդ իրաւունքները և դատաստանի պաշտօնն էր նորանց պաշտպանել: Աթէնքում այդ իրաւունքները այնքան բարձր էին դասում, որ նորանց կորցնելն ամենամեծ գրկանքն էր համարւում: ուստի միմիայն կանոնաւոր դատաստանը կարող էր խլել այդ իրաւունքները: Հռովմում հանրապետութեան ժամանակ այդ իրաւունքները այնպիսի բարձրութեան էին հասցրած, որ ամենամեծ եղեռնադորձին, ամենաճանր մեղապարտին անգամ, սկզբնական քննութեան ժամանակ, չէին բանտարկում և շատ շատ տնային բանտարկութեան ենթարկում: Բացի այդ, ամեն մի մեղապարտ դատից առաջ իրաւունք ունէր կամ ընդ միշտ հեռանալ հայրենիքից, կամ դատի ենթարկւել: Առաջին դէպքում նա զրկւում էր հպատակութեան բոլոր իրաւունքներից (ignis et aquae interdictio — ջրի և կրակի արգելումն) և թէ կրկին վերադառնար հայրենիք, նորան ամենքը կարող էին սպանել:

Բայց այդ իրաւունքները, որոնց բարձրութեան հաղիւ կարող են հաւասարել Անգլիայի կամ Ամերիկայի քաղաքացու իրաւունքները, նորանց վայելում էին միմիայն քաղաքացիները, որոնց թիւը համեմատելով մնացեալ ազգաբնակչութեան հետ, շատ աննշան էր: Մնացեալների իրաւունքները կամ շատ սահմանափակ էին, կամ նորանք բոլորովին զուրկ էին որ և է իրաւունքներից, օրինակ՝ ստրուկ-

¹⁾ Այդ իրաւունքները քննւում են պետական իրաւապիտութեան մէջ. ապտեղ թւում ենք միայն գլխաւորները: Խղճի և կարծիքի ազատութիւն, մամուլի անկախութիւն, աշխատանքի, բնակութեան տեղի ազատ ընտրութիւն, զանազան ընկերութիւններ կազմելու թէ՛ հասարակական և թէ՛ տնտեսական շահերի համար, դադիթականութիւն, անգամ հայրենիք ընտրելու ազատութիւն և այլն:

ները, ճորտերը, գիւղացիք և այլն: Բացի այդ մի երկրորդ կէտ կայ, որով հին պատմութիւնը նոյնպէս տարբերում է նորից: Հին ժամանակներում քաղաքացին իրան հայրենիքից դուրս ոչ մի իրաւունք չէր վայելում և միմիայն կրօնական հայեցողութեան համաձայն մի քանի աննշան իրաւունքներ տալիս էին օտարներին. օրինակ, Հռովմում այդպիսի իրաւունք տալիս էին օտարներին միայն որ և է քաղաքացու խնամակալութեամբ (patronatus): Ընդհակառակ նոր դարերում օտարի քաղաքացիական (ոչ քաղաքական) իրաւունքները չարգելում են բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում:

Վերոյիշեալ անհաւասարութեան, որը հին աշխարհի անկման գլխաւոր պատճառներից մէկն էր, առաջին հարւածը տւեց քրիստոնէութիւնը: Եկեղեցին առաջին անգամ քարոզեց բոլոր մարդկանց հաւասարութեան գաղափարը, թէ ամեն քրիստոնեայ հաւասար է Աստուծոյ առջև և հաւասար պիտի լինի նորանից սահմանած իշխանութիւնների էլ առջև, թէ օրէնքի առջև չը կայ ոչ յոյն, ոչ էլ եբրայեցի: Քրիստոնէութեան առաջին դարերում այդ գաղափարը մեծ յաջողութեամբ տարածում էր եկեղեցին բարբարոս ազգերի մէջ: Այդ շարունակեց կաթօլիկութիւնը, որը քարոզում էր, թէ բոլոր կաթօլիկները (սկզբում ամենքը կաթօլիկ էին) հաւասար իրաւունք պիտի վայելեն:

Այդ բարոյական սկզբունքին մնում էր իրաւական ոյժ տալ, որը դարերի ընթացքում կատարւում է Անգլիայում և յետոյ նորանից փոխ են առնում եւրոպացիք:

Երբ անգլիական կառավարութիւնը բռնաբարւում էր ժողովրդի քաղաքացիական իրաւունքները, Անգլիայի հողատէրերը և աշխրականները ոտքի կանգնեցին և, օգուտ քաղելով Յովհաննէս Աներկրի նեղ դրութիւնից, ստիպեցին նորան՝ 1215 թւին մի օրէնք հրատարակել, որը կոչւում է Վրաւունքների մեծ կանոնագիր (Magna Charta Libertatum), որը առաջին հիմք է դնում անհատական իրաւունքների օրինական ապահովութեան: Այդ կանոնագրի 39-րդ յօդւածը ասում է. nullus liber homo capiatur, vel imprisonnetur, nisi per legale iudicium parium suorum, vel per leges terrae, — այսինքն, ոչ մի ազատ մարդ (այն ժամանակ ճորտութիւն կար) չի կարող ոչ բռնուել, ոչ էլ բանտարկուել առանց կանոնաւոր դատաստանի վճռի, հա-

մաձայն երկրի օրէնքներին: Այդպէս, միայն կանոնաւոր և ամենքի համար մի դատաստանը կարող է զրկել իրաւունքներէր: Այդ 39-րդ յօդաւածը հիմք դարձաւ անգլիական քաղաքացու այժմեան լայն իրաւունքներին և ազատութեան, որը նորա փառքն ու պարծանքն է:

Բայց իրաւական սկզբունքը որոշել, դեռ չէ նշանակում նորան գործադրել՝ մարմնացնել: Անգլիական կառավարութիւնը 1215 թւից յետոյ էլ շարունակում էր խախտել ժողովրդի իրաւունքները: Մինչև նոյն ժամանակ ընդհանրական շահերը ստիպում էին ժողովրդին բողոքել այդ սպօրինութեան դէմ: 17-րդ դարում, երբ կառավարութիւնը անընդհատ խախտում էր ժողովրդի դարաւոր իրաւունքները, ժողովուրդը ոտքի կանգնեց և 1679 թւի մարտի 26-ին Կարլոս II թագաւորից նոր պայման առաւ, որը կոչւում է պատմութեան մէջ «Habeas corpus»¹⁾ և որը խիստ միջոցներ է դնում ժողովրդի իրաւունքները պաշտպանելու համար: Այդ «Habeas corpus»-ի համաձայն բանտարկեաժը իրեն բանտարկողից պահանջում է մի հրաման, որի համաձայն նա պիտի ներկայանայ դատաւորին: Եթէ բանտարկողը 24 ժամ բանտարկելուց յետոյ չը տայ այդ հրամանը, ինքը մեծամեծ տուգանքների (մինչև 2000 ր.) է ենթարկւում, իսկ բանտապետը պիտի իսկոյն ազատութիւն տայ նորան: Դատաւորը, որին ներկայանում է բանտարկեալը, պիտի իսկոյն քննէ նորա գործը և եթէ նորա դէմ ծանր մեղադրանք չը կայ, պիտի ազատէ նորան կամ վերջին դէպքում երդեալ դատարանին ուղարկէ: Արգելաժ է անգլիական հպատակներին Անգլիայից դուրս ուղարկել. խստիւ արգելաժ է մի անգամ դատաւորի ազատածին նոյն գործի մասին երկրորդ անգամ բանտարկել: Այդ օրէնքների դէմ գործողը մեծամեծ տուգանքների (յօգուտ բանտարկեաժի) և ծանր պատասխանատուութեան կ'ենթարկւի:

Յետագայ զահակալութիւնների ժամանակ այդ իրաւունքները աւելի ամրացան և այժմս նորանց քանդելն երեւակայել անգամ անկարելի է, այնքա՛ն նրանք մարմնացել են անգլիացոց կեանքում:

Անգլիական այդ զաղափարները անցեալ դարում տարածւեցան Եւրոպայում և 18-րդ դարի վերջին քաղաքական շարժումների գրեթէ

¹⁾ Այդ բառերով է սկսւում պալմանագիրը:

գլխավոր պահանջը այդ էր,—անհատական իրաւունքների պաշտպանութիւնը: Անհատական իրաւունքների ապահովութիւնը հաստատելու համար այդ օրէնքները պետական հիմնական օրէնքների (կամ սահմանադրական) շարքում դասեցին: Այժմն ամեն տեղ հաստատուած է, որ մարդի կամ քաղաքացու այդ իրաւունքները, որոնք անխզելի, անձեռնմխելի (inaliénable) են կոչուում, միայն դատաստանով և այն էլ սովորական (և ոչ արտակարգ) դատաստանով կարելի է սահմանափակել կամ ոչնչացնել: Ուրիշ միջոցներով իրաւունքներից զրկելը այժմեան մարդուն ամենամեծ տանջանք է պատճառում: Նոյն սկզբունքը, նոյն մտքերը ռուսաց կեանքին պատաստելու, նորա մէջ մարմնացնելու նպատակ ունէր Աղէքսանդր II կայսրը և նոր դատաստանագրքերի խմբագրողները, քրէական դատաստանագրքի 8—11 յօդուածները խմբագրելիս: Նոքա բացատրութիւններում մինչև անգամ լիշում են, մատնացոյց են անում Անգլիայի և Ֆրանսիայի օրէնքները: Եւ իրաւ, այդ ձգտումը, այդ սկզբունքը—հաւասարապէս պաշտպանել անհատի օրինական իրաւունքները—արտայայտուում է դատաստանագրքերի գրեթէ ամեն մի բաժնից:

(Կը շարունակւի)